

tulajdonnév, legfőképpen pedig a személy- és a helynév” (Baranyai Művelődés 1989: 28).

A helynévgyűjtemények közzététele során is merültek fel névszociológiai problémák, különösen azokban a gyűjtésekben, amelyek évtizedekkel ezelőtt indultak el, de különböző okoknál fogva csak a közelmúltban értek célba, azaz váltak publikussá. Helynévtáraink első „generációja” még olyan adatközlők sorát szólaltathatta meg, akik a 19. században születtek, s így az általuk ismertett helynévkincs több nemzedékkel ezelőtti állapotokat mutat. Egy-egy ma elvégzett gyűjtés eredményének az összevetése a névtárakban rögzített állapottal ezért nagyon tanulságos lehet mind a névrendszer, mind pedig a névhasználat változásának vizsgálatában. Egy ilyen elemzés emellett általános névtörténeti tanulságokkal is járhat.

Az utóbbi évtizedekben megjelent névgyűjtemények az ország nagyobbik felének — közte nagyobb összefüggő területeknek is — a helyneveit tartalmazzák. (Rosszabb a helyzet azonban, ha reálisabb vonatkozási rendszerként a magyar nyelvterületről beszélünk.) Egyre jogosabb tehát a névkutatással szemben az az elvárás, hogy a gyűjtemények alapján a névkincs egészére is érvényes összefoglaló feldolgozás születne. Mint kiterjedtebb területre vonatkozó munkát KÁLNÁSI ÁRPÁD fent már érintett szatmári helynévmonográfiáját említhetjük meg. Olyan szintézisre is szükség lenne azonban, mint amelyet EERO KIVINIEMI írt — mintegy egymillió helynévadat felhasználásával — a finn helynevekről (Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990). Ilyen elemzések elkészítésére azonban — ahogyan az ő példája is bizonyítja — csakis nagyméretű számítógépes adatbázisok létrehozásával nyílik lehetőség.

A magyar helynévgyűjtemények óriási anyagot biztosítottak eddig is a tudományos kutatómunka számára, amely a megfelelő mértékben fel is használta ezeket a vizsgálatokban. A felhasználás hatékonyságát azonban hatalmas mértékben javítaná, ha megkezdődne ezeknek a gyűjteményeknek a — mindenki számára elérhető — számítógépes adatbázisokba rendezése. Ennek elindításához egy széleskörű együttműködésen alapuló pályázati keret teremthetne jó lehetőséget. A magyar névkutatás ügyét azonban leginkább az lendítené előre, ha — úgy, mint sok más országban, közte Finnországban is — önálló névkutató intézetben néhány főhivatású kutató foglalkozhatna a nevek interdisciplinális vizsgálatával.

HOFFMANN ISTVÁN

HETES ÉS HETÉS¹

1. E szópár sorsa régóta foglalkoztat. Először akkor volt alkalmam történetükről mélyebben elgondolkodni, amikor A magyar tájnévadás című könyvemem írtam (NytudÉrt. 126. sz. 1988). A *Hetés* tájnév szócikkének összeállításakor Szentmihályi Imrének, a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum igazgatójának levéltári gyűjtésére és Ördög Ferenc értékes megjegyzéseire is támaszkodhattam. Mielőtt újabb névtörténeti gondolataimat

¹ Egy készülő nagyobb tanulmány fejezete.

előadnám, összefoglalom és némileg kiegészítem az akkor tett legfontosabb megállapításaimat.

2. E Zala megyei történeti kistájnevünk először 1510-ben bukkan fel írásos emlékeinkben *Hetes* alakban (a levéltári forrásjelzeteket l. idézett művem 81. lapján és SZENTMIHÁLYI IMRÉNEK A történeti Hetés c. dolgozatában: Ethn. 88. 1977: 412–35; ugyanitt, a 419. lapon l. az 1509: *Hetesallijja* változatot is). Ennek legvalószínűbb hangzása *Hetes*, bár az írásmód – ismervén a kései ómagyar kor hangjelölési megoldásait, a magánhangzók hosszúságának szórványos jelölését – megengedi a *Hetés* olvasatot is. A második szótag magánhangzójának *é*-s írása 1662-ben jelenik meg, és 1678-tól kezdve lényegében állandónak tekinthető. A XVI. század eleje és a XVII. század utolsó negyede közti időben ingadozó írásformák adatolhatók, amelyek olvasata több bizonytalansági tényezőt tartalmaz, l. pl. 1512: *Heetheess*, 1574: *Hethies*, 1648: *hetjes* stb. Az 1512-es adat folyamatos betűkettőzése eleve elbizonytalanítanak mindenféle kvantitásjelölési következtetést; az 1574-es adalék *ie* betűkapcsolata felvillantja az *ie*, *ié* kettőshangzós realizáció lehetőségét – ezt a vidék nyelvjárástörténete általában, szavunk nyíltságot és zártságot ütköztető második szótagi hangtörténete pedig konkrétan is megengedi –, ugyanakkor a *j*-s írásmód a *hetjes* formában arra figyelmeztet, hogy a *ti ~ tj* jelkapcsolat palatalizált mássalhangzót (*ty*-t) is jelölhet. (A *hetes* lexéma *ty*-s ejtésű adatait l. pl. a MNyA. – alább bővebben tárgyalandó – 1023. lapján, az északnyugati palócban. Kétségtelen azonban, hogy ott a palatalizáció a *t* utáni *i* hatásának szabályos következménye: *hetyis ~ hetyiss*.) A XVI. század első felében e területet *Hetésaljá*-nak is emlegetik a források, az előtag *Hetes ~ Hethes* írásmódja azonban leginkább a *Hetesalja* olvasatot erősíti. A tájnév mai nyelvjárási alakja *Hetis*.

3. A névadatok vázlatos ismertetése után történeti-etimológiai álláspontomat a következőképpen foglaltam össze: „A *Hetés* tájnév etimológiája bizonytalan. Ismeretes olyan helyi néphagyomány, amely a névadást azzal magyarázza, hogy hét falu volt itt egyaránt *háza* utótagú névvel, pl. *Bődeháza*, *Göntérháza*, *Kámaháza* stb. (l. SZENTMIHÁLYI: *Het. és Lendv.* 14–5: [...]). Ez azonban névtanilag, nyelvileg – szerintem – nehezen fogadható el. (Problemetikus pl. az *-s* képző szerepe és az *é* hosszúsága is.) Vannak viszont más, *Hetes ~ Hetés* nevű helységek, amelyek magyar névadással, pusztá szn.-ból keletkeztek: 1263: *Hethys* (Cs. II, 578) 'Hetes falu Somogy megyében'; 1335: *Hetes* (Cs. III, 61) 'Nemeshetés Zala megyében'; 1297: *Hetyis* (HazOkm. VII, 264–5; Gy. I, 719) 'Hetes (később elpusztult) falu Bodrog megyében'; stb. (etimológiájukat l. a FNESz.-ben). A *Hetés* tájnév inkább ezek sorába tartozik. Ezek szerint az Árpád-korban Hetés egy birtoktest (possessio, terra) lehetett, amelyet birtokosáról nevezhettek el; majd a gyéren lakott területet a későbbi betelepülések folytán – főleg a XIV. században – sűrű, aprófalvas településszerkezet váltotta fel. [...] A XVI. sz.-ban, az uradalmi forrásokban feltűnő *Hetésalja* változat inkább az írásbeliségre lehetett jellemző. A másodlagos *alja* utótaggal az *Erdődalja*, *Meggyesalja*, *Somlyóalja*-féle nevek közé illeszkedett be, melyekben az *alja* jelentése kb. ennyi: 'körzete, vidéke, igazgatási területe.' (i. m. 81).

4. Az előző pontban tömören vázolt álláspontomat főbb vonalaiban ma is helytállónak tartom, ugyanakkor szükségesnek látom néhány részletkérdés alaposabb körüljárását és bővebb nyelvi anyag felvonultatását. A továbbiakban tehát érinteni kívánok névtani-

jelentéstani, hangtörténeti, morfológiai, dialektológiai-nyelvföldrajzi és normatörténeti kérdéseket.

A) **Névtani-jelentéstani** kérdések. – Mint azt a korábbi kutatások már felderítették, *Hetes* (*Hetis*, *Hetüs*, *Hetés* stb.) alakban már az ómagyar kortól több személynév, településnév és egy tájnév is adatható. Ezek etimonja nagy valószínűséggel azonos: a *hét* számnév -s képzős származékának tulajdonnevesült példányairól van szó, de – mint fentebb is jeleztem – részleteiben tisztázatlan a képzőnek a köznévi alapon és a tulajdonnevesült származékokban játszott szerepe, szemantikája. KISS LAJOS a FNESz.-nek mind az első, mind a bővített, negyedik kiadásában a *Hetés* szócikkben a következőképpen nyilatkozik: „A *hét* számnév származéka, de a részletek bizonytalanok.” Ismerteti a *hét -háza* utótagú falunévről szóló néphagyományt, de nem foglal állást vele kapcsolatban. Elhárítja viszont – jogosan – a Nemeshetés nevére épített tájnévmagyarázatot (*Hetés* = Nemeshetés vidéke), mivel ez a település távolabb, Göcsejben van. Más kérdés viszont az, hogy az efféle településnevek helyes magyarázata hozzájárulhat a tájnév történeti szemantikájának jobb kiderítéséhez is.

A személynév → helynév váltást a *Hetés* településnév kapcsán okleveles adatokkal is bizonyítani lehet. Valószínűleg Nemeshetés történeti anyagához sorolható az az oklevél, amelyben Hetys fia János fia, Hetesi Erb és Miklós szerepelnek („A kapornaki konvent előtt Gyula fia Miklós, Hetés nevű birtokban egy részt megszerez”: 1336: „Erb et Nicolao filiis Johannis filii *Hetys de Hetys*”, „de possessione eorum hereditaria in dicta *Hetys*” (ZalaOkl. I: 315). Az adatra először WERTNER MÓR egyik cikke hívja fel a figyelmet (Hecceser, *Hetes*: Nyr. 44. 1915: 388), ahol a következő zárógondolat olvasható: „Ez utóbbi adatból világosan kitűnik, hogy [a] *Hetes* keresztnév[,] és miután az 1336-ban szereplő Hetesi Erb és Miklós nagyatyja kétségkívül már 1270 előtt meghalt, bátran állíthatjuk, hogy a zalamegyei *Hetés* helység nevét ezen úrtól vagy ennek valamely azonos nevű ősétől kapta[,] s ennek alapján a *Hetes* nevű egyéb helységekről ... ugyanazt mondhatjuk” (uo., az én kiemeléssel). Erre a névkapcsolatra – WERTNERTŐL függetlenül – PAIS is felfigyel. Hetevény c. cikkének egyik zalai helynévadatához (1371: *Hetheus*, *Heteus*: ZalaOkl. 2: 47–8) a következő lábjegyzetet fűzi (MNY. 1934: 38): „Az oklevélben előforduló *Hetes* (i. h. 47) – úgy látszik – nem azonos vele, hanem a Zalaegerszeg mellett délkeletre fekvő mai *Hetés*-t kereshetjük benne, amelynek régi adatai: 1335: *Hetes*: 1336, 1378: *Hetys* (ZalaOkl. I, 305, 315, II, 149), s amelyet az 1336-i oklevélből kitűnőleg egy *Hetys* olv. *Hetés* nevű emberről neveztek így.” (Ezután még utal a Somogy megyei *Hetes* helynévre is. Wertner és Pais nyomravezetője feltehetőleg CSÁNKI történeti földrajza lehetett, ahol ugyancsak említve van az „Erb ... Filius *Hetys de Hetys*”: Cs. 3: 61).

Ha elfogadjuk azt a nem gyakori, de reális lehetőséget, hogy pusztai személynév a birtoklás révén nemcsak falunévben, hanem területnévben is fennmaradhatott (vö. pl. Anonymusnál 44. cap.: „partes *beguey*”, 57. cap.: „in partibus *Kemey*”, azaz *Begej* és *Kemey* tájnevek, az utóbbiról I. JUHÁSZ, Magyar tájnévadás 84, az előbbiről BENKŐ, Név és történelem. Bp., 1998. 178–85, különösen 184), akkor a figyelmünket a továbbiakban arra összpontosíthatjuk, hogy milyen motivációk alapján születhetett a *hét* számnév derivátumából személynév.

Ezen a ponton érdemes ismét kezünkbe venni a Földrajzi nevek etimológiai szótárát, ahol a Somogy megyei *Hetes* falu nevének szócikkében erre is adalékot találunk. A szótár első kiadása röviden még csak ennyit közöl: „Pusztai szn.-ből keletkezett

magyar névadással; vö. 1237–40: *Hetes* szn. (PRT. 1: 775). Az alapjául szolgáló szn. a m. *hét* számnévnek a származéka.” (i. m. 274). A negyedik, bővített kiadás már ennél többet mond: „Köznevi előzménye a m. R. *hetes* 'egyénileg termelő félszabad, aki a földesúrnak szokás szerint hetenként három napi robottal szolgált' [1405 k.: »*hetes*: ebdomadarius«: SchlSjz. 123.]” Amint a szócikk végi szakirodalom-jegyzék segítségével kideríthető, ennek a kitételnek a forrása GYÖRFFY GYÖRGY István király és műve (Bp., 1977) c. könyve, ahol a 492–3. lapon a következő idevágó részlet olvasható: „Az egyéni termelő vári réteg kettéválasztásakor Kálmán [király] két olyan kifejezéssel él, amely általánosan használt volt az egyénileg termelő félszabadok megnevezésére: a »*hetes*« (*hebdomadarius*) és a »*lovas*« szolgálat. [Bekezdés.] A földesúrnak teljesítendő »*hetes*« szolgálat mibenlétét egykorú hazai forrás nem világítja meg, de a szomszédos bajor földön érvényes Lex Bajuvariorum (I. 13.) heti három napban határozta meg, német földön ez volt általános. [...] Magyarországon a délnémet heti három napos robot honosodott meg, s e szolgálatra azokat a félszabad állapotú szolganépeket kötelezték, akik nem voltak századba osztva. Ilyen módon a *hetes* név egy szabadabb társadalmi állapot jelzője lett. [Bekezdés.] Először 1086-ban fordul elő a bakonybéli népek összeírásában. A »*lovas* szolgák« (*equites*) különféle mezőgazdasági robotjainak felsorolása végén írják, hogy (minden) héten (*in septimana*) szolgálatra állnak, legeltetnek, és ha kár esik a jószágban, e »*hetesek*« (*septimanarii*) térítik meg a sajátjukból. [...] A bakonybéli népek a királyi udvari gazdaságból kerültek egyházi kézre, s így ez a réteg nemcsak a vári, hanem az udvari és egyházi népek között is megvolt. De megtaláljuk a heteseket világi magánbirtokokon is. [...] Hogy a »*hebdomadarius*« magyar megfelelője a *hetes* név, azt a Schlägli szójegyzék árulja el. E szóból erednek az Arpád-kori *Hetes* falunevék; az egyik eltűnt Zala megyei faluról írják 1270-ben, hogy *libertinus* lakói voltak (*villam Hetes cum libertinis existentibus in eadem*). A *hetes* név bizonyára azért ragadt meg a libertinuson, mert ez a réteg urával leggyakrabban a »*hetes*« szolgálat kapcsán érintkezett: a földesúr vagy megbízottja mint heteseket tartotta őket számon.” (Vö. még GYÖRFFY, TörtFöldr. 3: 162.)

Ez az okfejtés igen meggyőző, mégsem szükséges kizárólagos magyarázatként számon tartanunk. Ha fellapozzuk KÁZMÉR MIKLÓSNak 1993-ban megjelent kiváló művét, a Régi magyar családnevek szótárát, a 472. lapon a *Hetes* szócikkben a következő magyarázatot találjuk: „< *hetes* 'a család hetedik gyereke' (vö. SVOBODA 46; BACH 1: 301) v. 'hetibéres munkás' (OkISz.). M: születési sorrend / munkaviszony. – Vö. *Hármas*, *Hatos*, *Kilences*, *Nyolcas*.” Ezek szerint KÁZMÉR az első helyre sorolandó motivációs tényezőnek a születési sorban elfoglalt helyet tette meg, és erre a típusra további számnévi családneveket hozott bizonyítékul (de a sor elejére odailleszthetjük a korai ómagyar *Előd*, *Ketüd* egyelemű személyneveket is: PAIS: MNyTK. 115. sz. 8, 13; vö. még tőle a *Hete*, *Heteh* személynevek alak- és jelentésánára: MNy. 1933: 38, 2. jegyz., ill. SZENDREY: MNy. 1934: 297–8). A hivatkozott nemzetközi szakirodalom (SVOBODA, BACH) szerint ez a névtípus szláv és német nyelvterületen is kimutatható. A 'hetibéres munkás' jelentésmegadás közel áll a GYÖRFFY által jelzett középkori 'hebdomadarius'-hoz, az Oklevélszótár egybe is vonja ezt a két meghatározást a *hetes* szócikkének 2. pontjában (374), de lehet, hogy csupán rokon fogalmakról van szó (vö. még a *hetesdrabant* alatt olvashatókkal is, uo.). KÁZMÉR a *Hatos* szócikkében (461) FEHÉRTÓI KATALINra hivatkozva az említetteken kívül újabb motivációs tényezőre utal: '(egy birtok felosztása után) a hatodik telek birtokosa' (FEHÉRTÓI: NytudÉrt. 68. sz. 49, itt

azonban a lehetőség bizonytalanul, kérdés formájában van megfogalmazva). KÁZMÉR szerint ilyen alakú apanévből is válhattak családnevek, ekkor viszont – s ezt már én teszem hozzá – az eredendő motiváció tovább nyomozandó a már számba vett jelentéstani tényezők körében.

De vajon lezárható-e a motivációs lista? Végérvényesen aligha. Mindig bukkanhatnak fel ismeretlen vagy elhanyagolt szempontok, amelyek gazdagítják névtani, művelődéstörténeti ismereteinket. Gondoljunk csak arra, hogy a hetes szám különböző régi kultúrákban kitüntetett szerepű, „mágikus” jelentőségű volt, így szerepet kaphatott a névmágiában is. Akárcsak az állatnevek vagy az állatokra közvetetten utaló szavak. Ez utóbbiakhoz sorolnék egy olyan állattartási nyelvjárási szakszót is, amely – archaikus hangtani jegyei alapján is – része lehetett az ómagyar kor szókincsének. Ez nem más, mint a – főleg kismalacra utaló – *hetes* 'fiatal, néhány hetes; választási' melléknév (nyelvjárási alakváltozatainak megoszlását jól nyomon követhetjük A magyar nyelvjárások atlasza 1023. és A romániai magyar nyelvjárások atlasza 541. számú térképén. Állatokra utaló szavak felhasználása a személynévadásban nem ritkaság (l. ismét PAIS: MNyTK. 115. sz. 15), különösen, ha a szavak érzelmileg motiváltak, például kicsinyítésre, becézésre is alkalmasak voltak.

A *hetes* melléknév és főnév jelentéstani sokféleségének szemléltetésére most két gazdag adatolású, a regionalitásra is figyelemmel levő szótár, az Új magyar tájszótár és az Erdélyi magyar szótörténeti tár szócikkeiből közlök válogatást (csak a jelentésváltozatok bemutatására szorítkozva).

ÚMTsz.: **hetes**¹ **I. mn** ...hét fonálköteg befogadására való, hétszer 30 foggal ellátott <szövőborda>; szalmakalap készítéséhez való, hét szál szalmából font <fonat>... **II. fn** **1.** gabonacsomó, **a.** a gabonakereszt fele, **b.** gabonakereszt... **2.** mérőedény, **3.** lepedő összevarrásához használt díszöltés. – **hetes**² **I. mn** olyan gyermekágyas asszony, aki egy hete szült; hosszú ideig tartó <eső>; egy heti időtartamra fogadott <fonóasszony>, ... **II. fn** a gazdaság, a háztartás körül mindenféle munkát elvégző férficseléd, férfimindenes, **a.** egy heti időtartamra fogadott férficseléd (vö. még *hetesség*: egy hétig tartó szolgálat).

SzT.: **hetes** **I. mn** **1.** vhány hétnyi korbeli/korú, **2.** heti szolgálatot teljesítő/tevő; **II. fn** **1.** (vhány) hetes gyermek, **2.** heti szolgálattelvő személy (vö. még *hetesség*: hetes szolgálat). L. még szóösszetételben és szó szerkezetben is: *hetes-arany*, *hetes darabont*, *hetesház*, *hetes-vászon*.

Természetesen nem minden fenti jelentésárnyalat alkalmas személynévi kategóriaváltásra, de a történeti személynevek kapcsán felmerült 'valahány hétnyi korú', ill. 'heti szolgálatot teljesítő' jelentésmozzanatok e két forrásban is adathatók (vö. még TESz. 2: 102 is). Különösen figyelemre méltó az, hogy a *hetes* melléknév, ill. főnév sajátos hangalaki változatai, mint *hetüs*, *hetis*, *hetës*, *hetős* csak meghatározott jelentéskörben tűnnek fel. De ez a megfigyelés már átvezet bennünket a következő alponthoz.

B) **Hangalaki és morfológiai kérdések.** – Az Erdélyi magyar szótörténeti tár sajátos alakváltozatai között a vezető helyet a *hetüs* ~ *hetüs* formák foglalják el, de találtam egy példát a *hetös*-re is (1824). Ezek kivétel nélkül kisgyermek korának megjelölésére vonatkoznak, azt fejezve ki, hogy a csecsemő hány hetes. Az adatok jelentős része származik halotti anyakönyvekből. Néhány példa: 1799: „'A Feleségem és 5 *Hetüs* fiam”, 1808: „temették ... Csoma János 4 *Hetüs* fiát...”, 1812: „Juliánna ... 10 *Hetüs*”, 1824: „(Meghalt) Sinko Gáspár nevü két *hetös* fia”, 1840: „(Meghalt) Benedek Sándor égy *hetüs* Görtsbe [az egy *hetüs* nem a görcsre, hanem a gyermekre vonatko-

zik!]" stb. A „**HA.**” jelzettel bevezetett, szövegkörnyezet nélküli hangalaki adalékok szintén anyakönyvekből valók (1809-től). Az összes többi jelentésváltozat adatainál *hetes* formák láthatók. (*Hetis* alakot a SzT. nem tart nyilván.) A példák zöme XIX. századi.

Az Új magyar tájszótár (2: 934) a **hetes**² szócikkében, a római egyes, melléknévi jelentés alatt sorakoztatja föl a *hetis*, *hetüs*, *hetős* alakú tájszavait, de ezek nem csecsemőre, hanem szülésen túlesett, gyermekágyas anyára vonatkoznak. Van egy ettől eltérő, igen tanulságos adat, amely kialakult szóhasadásra utal: „**a. hetős** (Hugyag...): <csak malacra vonatkoztatva a más esetekben haszn. *hetes* alakkal szemben>”, azaz a sajátos alak csak egy sajátos jelentéssel együtt bukkan fel, miközben a *hetes* főváltozat széles körben használatos. E hapaxnak tűnő adatból azt is gondolhatnánk, hogy a megoszlásnak valami elszigetelt esetéről van szó, de ennek látványos cáfolatát adják két nagyatlaszunknak a hetes (választási) malac megnevezéseit ábrázoló lapjai (MNYA. 1023., RMNYA. 541.). Ezek az egyéb jelentésű *hetes*-ekkel szemben (l. pl. MNYA. 674. 'hét egységet tartalmazó') változatos hangalaki és nyelvföldrajzi tagoltságot mutatnak. Izgalmas hangtörténeti feladvány ezek egymáshoz viszonyított kronológiájának, keletkezéstörténetének kibogozása. Ehhez támpontul szolgálhatnak a nyelvemlékek és a nyelvföldrajzi képletekből kiinduló nyelvjárástörténeti rekonstrukciók.

Nézzük meg először néhány helynév történeti adatsorában az alakváltozatok kronológiáját! (Az idevágó régi személynévanyag vizsgálátától ezúttal eltekintek, de néhány adalékot l. pl. KÁZMÉR családnévszótárában: 472.)

1. *Hetes* (Somogy megye): 1263: *Hethys*, 1276: *Hetys*, 1341: *Hetus*, 1438: *Hethes*, 1490, 1491: *Hethees*, 1496: *Hethes* (Csánki 2: 578).

2. *Nemeshetés* (Zala megye): 1335: *Hetes*, 1336, 1378: *Hetys*, 1513: *Hethes* (CSÁNKI 3: 61).

3. *Hetes* (Bodrog megye; több, osztódott település neve, a hódoltság alatt elpusztultak): 1297: *Hetys*, 1338/1439: *Hetus* (GYÖRFFY 1: 719), 1432, 1468, 1475, 1477: *Hetes*, *Kethhetes*, 1449: *Hethes*, *Gewrewhethes*, *Gerewhethes*, 1460: *Naghhethes*, *Kyshetes*, *Felsewhethes*, 1468: *Hethes*, *Gewrewhethes*, 1482: *Hethyes*, *Kyshethyes*, *Naghhethees*, 1520–22: *Hethes*, *Naghhethes*, *Kyshethes* (CSÁNKI 2: 201).

4. *Hetes* (Borsod megye; elpusztult település Mezőcsát közelében): 1225: „in partibus Sath ... predium nomine *Hetes*” (GYÖRFFY 1: 776; Urk Burg. 1: 106, vö. még SoprOkl. 1: 15).

5. Az első általam ismert *Hetis* alakú helynévi adatot a TESz. közli (2: 101 *hét*¹ a.): +1015/+1158/1228/1323/1403: ? *Hetyš* (KARÁCSONYI: Szt. István 81). Hamis oklevél többszörös átiratáról van szó, de a XIII. század húszas éveiből való átirás (1228) már kronológiailag hitelesnek tekinthető.

Amint látható, a csak egy adalékkal képviselt Borsod megyei *Hetes* kivételével minden helynév adatsorában van alaki váltakozás, ill. változás. Ez arra utal, hogy bármi legyen is e helynevek jelentéstani motivációja, az ómagyar korban még nem voltak erősek a később tetten érhető alaki megoszlás, szóhasadás irányába ható erők. Mindenesetre e helynevek közszoí alapját feltehetőleg olyan jelentéskörben érdemes keresni, amelyek a későbbi korokban is *i*, *ü* második szótagi vokálist mutatnak (legalább a változatok szintjén). Az *é*-s ejtésre utaló betűkettőzések formák csak a XV. század vége felé jelennek meg, de adataik szórványosak (1482, 1491).

De vajon mi lehet az oka a *hét* szó (-s képző előtti) véghangzója ily mértékű változatosságának és e sokszínűség feltűnően sokáig – meghatározott körben egészen máig – tartó fennmaradásának? A fenti példákat nem ismerő nyelvtörténész joggal gondolhatná, hogy egyenes út vezet a kései ősmagyar **(h)etesi* (> **hetesü*) formáktól a mai, véghangzót vesztett *hetes*-hez, melyben az -s előtti *e* mozdulatlanak tűnik: örzi a kezdetekig visszanyúló alsó nyelvállásfokot. A történeti adatok azonban többvonalú fejlődésre engednek következtetni.

a) Lehettek olyan korai nyelvjárások, amelyekben az *i*, *ü* szabad szóvégi vokálisok (*hetesi*, *hetesü*) úgy koptak le, hogy nem tudtak hatni az -s előtti *e*-re. (Egyenes út a mai formához.)

b) Voltak olyanok, amelyek engedelmeskedtek a végvokális hasonító hatásának: hozzá idomították a kötőhangzót nyelvállásfokban, majd esetleg labialitásban is. Mivel az -s előtti kötőhangzó (*e*) illabiális volt, feltehető, hogy a szomszédságában levő szabad véghangzó is eredendően olyan volt (*hetesi*). Köztudomású, hogy a lekopás előtti végvokálisok jelentős részben labializálódtak, tehát a *hetesi* szabályos folytatója ez esetben a *hetesü* volt. Feltevésem szerint – bár eltérő arányban – *e* változó minőségű véghangzók a nyelvjárások többségében szinkrón variánsként egyidejűleg jelen lehettek.

c) A *hetesi* alak a végvokális „húzó hatására” *hetisi*-re módosult, azaz a szomszédos kötőhangzó is felső nyelvállásúvá záródott. Ez történhetett két lépésben is (*e* > *ë* > *i*), de akár egyben is (*e* > *i*).

d) A további lépések a következők lehettek: *hetisi* > *hetisü* > *hetüsü* > *hetüs*, ill. *hetisi* > *hetis*. Ezek a *hetis* ~ *hetüs* formák szemlélhetők az ómagyar kor tulajdonneveiben és a későbbi nyelvjárási variánsokban (a *hetes*-sel váltakozva).

e) A szabad szóvégi vokálisok lekopása után azonban ismét a *tő* belseji magánhangzó (a *het- e*-je) fejthette ki az asszociatív hatását az -s előtti kötőhangra: megindult a *hetis* > *hetes*, *hetüs* > *hetes* regresszió. A folyamatot feltehetően a formálódó nyelvi norma is segítette. Ha a visszautés több lépésben zajlott, *hetis* > *hetés* > *hetes*, valamint *hetüs* > *hetös* > *hetés* > *hetes*, ill. *hetüs* > *hetis* > *hetés* > *hetes* láncok keletkeztek, sok nyelvjárási különbséggel.

f) Egyes helyeken nyúlások is felléphettek: *hetös* > *hetés*, *hetös* > *hetős*, *hetüs* > *hetüs*. A hosszú magánhangzós formák azonban több hatás eredményeként is előállhattak. A *hetés* például ott, ahol az *í* ~ *i*-zö nyelvjárások dialektális formáit már magasabb norma hatására kerülni igyekeztek. A *hetős*, *hetüs* pedig a képzőtársulást tartalmazó -*ös*/*ős* (pl. *kiabálós*, *veszekedős*), vagy más felépítésű -*ús*/*üs* végű szavak (pl. *koszorús*, *hegedüs*) analógiás hatását is mutathatja.

g) Ez a sokféleség akár már a középmagyar korra eltűnhetett volna (mint ahogy a frekvenciáltabb jelentésekben ez meg is történt), azonban az alaki divergencia mellé hamar jelentéstani is társult, így bizonyos speciális jelentésárnyalatok „megkötötték”, konzerválták az archaikus formákat. Érdekes fejlemény viszont, hogy a csángó nyelvatlaszban nemcsak *hetüs*, *hetis* stb. adatok találhatóak (az 583. lapon), hanem *napus* formák is (az 582.-en), méghozzá egyik főjelentéshez kapcsolódva ('ein Tag alt'); de feltehetőleg e mögött is áll jelentésmegoszlás (vö. pl. *napos* 'napsütötte'). A specializációs folyamat szóhasadásba is torkollhatott: pl. a *hetüs malac* jelzője már önálló lexémának tekinthető azokban a nyelvjárásokban, ahol a *hetes* szó is él, de mindig más jelentésekhez kötve.

C) Nyelvföldrajzi támpontok és tanulságok. – Ebben a pontban megkísérlek néhány tanulságot levonni abból a nyelvföldrajzi képből, amely a két nagy-

atlasz (MNyA., RMNyA.) lapjainak (1023., 541.) együttes szemlélése nyomán táru fel a *hetes* ('néhány hétnyi idős <kismalac>') címszó alatt.

a) A nyelvterület közepén a változatok nélküli *hetes* uralkodik, átnyúlva a Dunántúl közepére és a Drávától északra húzódó sávra. Ezek a főtömb magjában megőrzött (primer) formák is lehetnek, a periféria irányába haladva azonban egyre nő a regresszióval visszanyert (szekunder) alakok előfordulásának valószínűsége.

b) A peremeken ütközőövezetek alakultak ki: a *hetis* elszigetelődő, lefűződő darabjait láthatjuk egy déli, elnyúló sávban Baranyától Csongrád megyéig, továbbá a romániai magyar nyelvterület északnyugati és a szlovákiai nyelvterület keleti részén. (A csángó nyelvátlasz néhány moldvai kutatóponton is jegyzi.) A *hetis* legmasszívabb tömbje a Nyugat-Dunántúl, Kisalföld, nyugati palóc terület egybefüggő zónájában szemlélhető.

c) A *hetüs* legnagyobb tömbje Erdélyben található, mezőségi központtal. Itt a korábbi *hetis* (< *hetisü*) erős labializációs tendenciának volt kitéve. A Székelyföld keleti fele kimaradt ebből a hullámból, ott az *e-ző* megoldások a jellemzőek. Kisebb foltok láthatók még a Dél-Dunántúlon, a Dunakanyartól északra és keletre, valamint a keleti palócban.

d) Sok helyen kettős, hármas együttállásokat látunk. Ezek lehetnek megőrzött régi-ségek vagy az ütközőzónában kialakult innovációk. A Dunakanyartól északra és keletre a *hetüs*-ből *hetős* ~ *hetős* lett, de él a *hetes* is. A labiális kötőhangzós alakok sajátos tömbösödése ómagyarra visszanyúló nyelvjárás csoportot sejtet.

e) További vizsgálatot érdemelnek a nyelvjárászigetek, de ez már külön dolgozat tárgya lehet.

5. Visszatérve röviden a *Hetés* tájnévre: személynévi eredete igen valószínű; pályafutását a névtörténeti adatok tanúsága szerint *Hetes*-ként kezdte, de közel volt ahhoz a nagy nyugati tömbhöz, ahol már a korai ómagyarban is a *hetis* lehetett a főváltozat (legalábbis bizonyos speciális jelentésekben). A név újkori népnyelvi *Hetis* ejtése lehet ennek a nyelvjárásközi hatásnak az eredménye, de lehet akár szabályos belső fejlődés is, melynek során *e > ě > i* záródás történt. Mivel a helyi nyelvjárásban az *é*-k szóvégen és relatív tövekben rendszeresen *i*-re váltanak (pl. *kerítis*, *melli*, *temettik*), a *Hetés* alak megszilárdulását hiperkorrekció is segíthette, amivel akár már a középmagyar kor elején számolhatunk. A túlhelyesbítés először inkább a hivatali írásbeliségben tűnhetett fel, a szóbeliséget csak később érintette.

JUHÁSZ DEZSŐ

EGY LEHETSÉGES NÉVTANI VIZSGÁLAT VÁZLATA

Nem újság annak a felvetése, hogy a névadás indítékaiban a nyelvtörténet különböző korszakaiban az adott korra jellemző sajátosságok ismerhetők fel. Ez a tény érvényes a személynévadásban ugyanúgy, mint a földrajzi nevek adásában. A névadást ugyanis több tényező befolyásolja: egyebek között a természeti környezet (a földrajzi nevek esetében – ennek időbeli vonatkozásai más dimenziókban keresendők), a társadalmi, gazdasági körülmények (a földrajzi nevek és a személynévek körében egyaránt), az analógia (talán inkább a földrajzi nevekben) és a névdívat (a személynévekre jellemzően). Az analógia szerepe abban mutatkozik meg, hogy a névadási tendenciák egyes típusainak az érvénye-